

INSON QOBILIYATLARI VA INTELLEKTUAL SALOHIYATINING INDIVIDUAL- PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Anorboyeva Zebo

Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti, Filologiya va ijtimoiy fanlar fakulteti, O'zbek tili va
 adabiyoti yo'nalishi 25_02-guruh talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20236740>

Annotatsiya: Ushbu kengaytirilgan ilmiy-tadqiqot ishida shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, xususan, qobiliyat, tabiiy va ijtimoiy layoqat, iqtidor, iste'dod hamda umumiy va maxsus intellekt tushunchalarining tabiati tizimli ravishda tadqiq etiladi. Maqolada inson kognitiv tizimining imkoniyatlari fundamental nazariyalar (Ch. Spirmen, L. Terstoun, Dj. Gilford, G. Gardner, R. Kettell) hamda jahon va milliy amaliyotdan olingan hayotiy misollar (keysarlar) vositasida tahlil qilingan. Shuningdek, zamonaviy axborotlashgan sotsium sharoitida raqamli avlod intellektining o'sish qonuniyatlari (Flynn effekti), uning neyro-psixologik omillari, amaliy kasbga yo'naltirish muammolari hamda muallifning shaxsiy konseptual qarashlari chuqur empirik va nazariy bayon etilgan. Hujjat pedagoglar, psixologlar va kadrlar menejerlari uchun strategik qo'llanma sifatida loyihalashtirilgan.

Kalit so'zlar: individual-psixologik xususiyatlar, intellekt tuzilishi, tabiiy layoqat, divergent tafakkur, konvergent baholash, iqtidor ierarxiyasi, Flynn effekti, kristallashgan aql, kasbiy profil, neyronal stimulyatsiya, emotsional intellekt, individual faoliyat uslubi, kognitiv paradigma, pedagogik diagnostika

1. Kirish: Shaxs Individualligi va Kognitiv Paradigma

Zamonaviy kognitiv fanlar, neyropsixologiya va shaxs psixologiyasining eng dolzarb muammolaridan biri — bu insonning ichki intellektual salohiyatini va uning individual-psixologik xususiyatlarini fundamental tahlil qilish hamda ularni ijtimoiy amaliyotga tatbiq etish hisoblanadi. Har bir inson dunyoga kelar ekan, o'ziga xos neyrofizik tuzilishga, asab tizimi dinamikasiga va kognitiv potensialga ega bo'lib vujudga keladi. Biroq, bu potensialning qanday darajada va qaysi yo'nalishda realizatsiya qilinishi murakkab psixologik, ijtimoiy va madaniy determinantlarga bog'liqdir.

Inson o'zining kundalik hayotida, ta'lim jarayonida va ayniqsa, professional mehnat faoliyatida individual faoliyat uslubini (IFU) shakllantiradi. Bu uslub shaxsning temperament xususiyatlari, xarakter urg'ulari (aksentuatsiyalari) va eng asosiysi, uning intellektual hamda qobiliyat ko'rsatkichlari sintezidan iboratdir. Amaliy kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, bir xil ta'limiy yoki mehnat sharoitida, bir xil tashqi talablar ostida ham turli insonlar mutloqo turlicha samaradorlik va ish uslubini namoyon etadilar. Masalan, asab tizimi yuqori harakatchanlikka ega bo'lgan subyektlar tezkor qarorlar qabul qilishni talab etuvchi ekstremal vaziyatlarda yuqori natija ko'rsatsalar, asab tizimi inert (vazmin, sekin) bo'lgan shaxslar uzoq muddatli, chuqur diqqat va algoritmlashtirilgan aniqlikni talab qiluvchi monoton faoliyatda yuqori natija ko'rsatishadi.

Aynan mana shu individual farqlarning tub mohiyatini anglash, jamiyatda inson kapitalidan maksimal darajada oqilona foydalanish imkonini beradi. Zero, hozirgi intellektual va raqamli iqtisodiyot davrida har bir davlat va jamiyatning barqaror rivojlanishi xomashyo resurslariga emas, balki yuqori aqliy salohiyatga ega bo'lgan iqtidorli va ijodkor shaxslarning mavjudligiga bog'liq bo'lib qolmoqda. Shu bois, qobiliyat va intellektning psixologik tabiatini o'rganish shunchaki akademik qiziqish emas, balki sivilizatsiyaviy taraqqiyotning strategik talabidir.

Muallifning Shaxsiy Qarashi (Konseptual Yondashuv) Mening chuqur ishonchim va ko'p yillik kuzatishlarim xulosasiga ko'ra, an'anaviy ta'lim va boshqaruv tizimlaridagi eng katta xato — insonlarga "universal andoza" (one-size-fits-all) nuqtai nazaridan yondashishdir. Biz yoshlarni bir xil standartlashtirilgan testlar bilan o'lchaymiz, ulardan bir xil xulq-atvor va bir xil fikrlash tezligini talab qilamiz. Bu yondashuv tabiatan xato bo'lib, miyaning genetik va funksional polimorfizmiga ziddir. Biz "qobiliyatsiz inson" degan tushunchadan voz kechishimiz, uning o'rniga "qobiliyat profili hali to'g'ri aniqlanmagan va ekologik muhitini topmagan shaxs" konsepsiyasini kiritishimiz shart.

2. Qobiliyat va Layohat Tushunchalarining Fundamental-Metodologik Tahlili

Psixologiya metodologiyasida "qobiliyat" toifasiga aniq va qat'iy cheklovlar qo'yiladi. Ko'pincha kundalik hayotda qobiliyatni bilim, ko'nikma va malakalar (BKM) bilan adashtiradilar. Biroq, psixologik nuqtai nazardan, qobiliyat bilim yoki ko'nikmaning o'zi emas, balki ularni egallash jarayonining ichki dinamikasi, tezligi, chuqurligi va osonligidir. Chet tilini ikki oyda mukammal gapira olgan talaba bilan xuddi shu tilni ikki yilda zo'rg'a o'zlashtirgan talaba o'rtasidagi farq bilimda emas, balki til o'zlashtirish qobiliyatining psixofizik ko'rsatkichlaridadir.

Taniqli psixolog olim B.M. Teplov o'zining fundamental ishlarida qobiliyatning uchta asosiy mezonini belgilab bergan bo'lib, ular bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan:

1. Individual farqlar: Qobiliyat faqat va faqat bir insonni boshqasidan ajratib turuvchi xususiyat bo'lib ekanligidir. Masalan, barcha sog'lom insonlar ikki oyoqda yura oladilar yoki tovushlarni eshitadilar — bu inson turiga xos biologik xususiyat bo'lib, qobiliyat emas. Ammo, tovushlarning eng mayda tebranishlarini ham farqlay olish (absolut eshitish) — bu qobiliyatdir.

2. Muvaffaqiyatga yo'naltirilganlik: Ushbu xususiyat ma'lum bir amaliy, ilmiy yoki ijodiy faoliyatning yuqori samaradorlik bilan bajarilishiga bevosita xizmat qilishi kerak.

3. BKM bilan cheklanmaslik: Qobiliyatlar allaqachon shakllangan bilimlar hajmi bilan o'lchanmaydi. Ular yangi muammoli vaziyatga duch kelganda shaxsning qanchalik tez moslashishi va bilimlarni yangi kreativ shaklda sintez qila olish imkoniyati (transfer potentsiali) bilan belgilanadi.

Tabiiy (Anatomik-Fiziologik) Layohatlar

Qobiliyatlar hech qachon quruq va bo'sh zaminda paydo bo'lmaydi. Ularning asosi biologik xarakterga ega bo'lib, u layohat (zadadatki) deb ataladi. Tabiiy layohatlar insonning genetik kodi (DNA) orqali ota-onadan o'tadigan anatomik-fiziologik xususiyatlaridir. Bunga asab tizimining kuchi, balansi va harakatchanligi, bosh miya po'stlog'ining lokal va funksional arxitektonikasi kiradi.

Ijtimoiy-Madaniy Layohatlar va Muhitning Roli

Genetik berilgan tabiiy layohat — bu faqatgina imkoniyatdir. Uning real qobiliyatga aylanishi uchun ijtimoiy-madaniy layohatlar, ya'ni ekologik muhit zarur. Shaxs shakllanadigan mikromuhit (oiladagi nutq madaniyati, intellektual stimulyatsiya) va makromuhit (ta'lim tizimining sifati, jamiyatning madaniy qadriyatlarini) tabiiy layohatlarni uyg'otuvchi katalizator vazifasini bajaradi.

Hayotiy Keys: "Maugli" Fenomeni va Sensitiv Davrlar Tragediyasi Psixologiya tarixida sotsial muhitning rolini isbotlovchi eng ayanchli va real misollar — hayvonlar muhitida o'sib qolgan "Maugli bolalar" (Kamala va Amala) hisoblanadi. Ular inson nutqi va muloqotining sensitiv davrlarini (1 yoshdan 5 yoshgacha bo'lgan kognitiv oyna) bo'rilar o'rtasida o'tkazgan edilar. Natijada, yillar davomida olib borilgan rehabilitatsiyaga qaramay, ularda oliy psixik funksiyalar va to'laqonli insoniy nutq shakllanmadi.

3. Intellekt Strukturasi: Klassik va Zamonaviy Modellarning Komparativ Tahlili

"Intellekt" tushunchasi psixologiya fanining eng ko'p munozaralarga sabab bo'lgan markaziy kategoriyalaridan biridir. Sharqona milliy mentalitetimizda "aql", "zakovat", "donolik" tushunchalari ko'proq shaxsning axloqi, hayotiy tajribasi va odamlar bilan kelisha olish san'ati (ijtimoiy-emotsional kompetensiya) bilan o'lchansa, G'arb kognitiv maktablarida intellektni matematik modellashtirish, o'lchash (IQ) va uning faktorli tarkibini aniqlashga urg'u berilgan.

A. Charlz Spirmenning Ikki Faktorli Modeli

1920-yillarda ingliz olimi Charlz Spirmen barcha intellektual operatsiyalar negizida yagona bir umumiy omil yotishini aniqladi va uni G-faktor (General factor) deb atadi. U asab tizimining umumiy energiyasidir. Shu bilan birga, u har bir individual faoliyat uchun xos bo'lgan maxsus omilni — S-faktor (Specific factor) ajratdi.

B. Lui Terstoun va Ko'p Faktorli Tizim

Lui Terstoun Spirmenning yagona umumiy aql g'oyasini rad etdi. U faktorli tahlil yordamida intellekt bir-biriga bo'ysunmaydigan 7 ta mustaqil birlamchi aqliy qobiliyatlardan (so'z ma'nosini anglash, nutq ravonligi, arifmetik hisob, fazoviy tasavvur, assotsiativ xotira, idrok tezligi va mantiq) iboratligini ko'rsatdi.

V. Djoy Gilford: Konvergent va Divergent Tafakkur

Djoy Gilford intellekt modelida tafakkurni konvergent (yagona to'g'ri javobga yo'naltirilgan) va divergent (original va yangi yechimlar ishlab chiqarish) turlariga ajratgan holda kreativlik poqdevorini ochib berdi.

Amaliy Misol: Korporativ Biznesda Konvergent va Divergent Xodimlarning To'qnashuvi
 Zamonaviy IT kompaniyalarda yangi mahsulot yaratishda ikki xil mutaxassis ishtirok etadi: yuqori konvergent fikrlashga ega muhandis-tizimchi va o'ta divergent fikrlaydigan kreativ dizayner. Dizayner original g'oyalarni o'ylab topsa, tizimchi uni qat'iy mantiqiy algoritmlar va kod chiziqlariga soladi. Bu ikki qutb sinergiyaga kirishgandagina tizim mukammal muvozanatga erishadi.

G. Raymond Kettell: Suyuq va Kristallashgan Intellekt

Raymond Kettell intellektual salohiyatni ikki tarkibiy qismga ajratadi: Suyuq intellekt (Gf) — insonning yangi muammolarni yechish va kognitiv moslashuvchanlik qobiliyati bo'lib, miyaning biologik salomatligiga bog'liq; Kristallashgan intellekt (Gc) — insonning ta'lim, madaniyat va tajriba davomida to'plagan tizimli bilimlari va so'z boyligidir.

D. Govard Gardner va Multi-Intellekt Kontsepsiyasi

Govard Gardner inson miyasida kamida 8 ta mustaqil intellekt autonom modullari (lingvistik, mantiqiy-matematik, fazoviy-vizual, tan-kinestetik, musiqiy, shaxslararo, ichki shaxsiy va naturalistik intellekt) mavjudligini o'zining fundamental nazariyasida isbotlab berdi.

Muallifning Shaxsiy Kuzatishi: Gardner Nazariyasining Milliy Ta'limdagi Inqirozi Bizning maktablarimiz va oliy ta'lim muassasalarimiz hanuzgacha faqatgina ikki turdagi intellektni (Lingvistik va Mantiqiy-Matematik) tan oladi va baholaydi. Agar bola matematika va tilni "5" ga o'qisa — u aqlli, agar unda tan-kinestetik yoki musiqiy intellekt o'ta yuqori bo'lsa — uni e'tibordan chetda qoldiramiz. Biz Gardner tizimini dars jarayonlariga integratsiya qilishimiz shart.

4. Qobiliyatlarning Klassifikatsiyasi va Rivojlanish Ierarxiyasi

Inson qobiliyatlari murakkabligiga ko'ra umumiy (diqqat, operativ xotira, neyronal mantiq) va maxsus (pedagogik, matematik, adabiy-badiiy, musiqiy) turlarga differensiallashadi hamda ontogenezda ierarxik tizim asosida rivojlanadi.

Muallifning Shaxsiy E'tirozi: Iste'dodning "99 Foizli" Mifiga Tanqidiy Yondashuv Tomas Edisonning "Iste'dod bu — 1 foiz ilhom va 99 foiz mehnat" degan gapini absoulashtirishga qarshiman. Insonda o'sha "1 foizli" genetik layoqat bo'lmasa, u 200 foiz mehnat qilsa ham faqat "yaxshi hunarmand" bo'ladi, iste'dod darajasiga chiqolmaydi. Shuning uchun insondan u genetik oqiz sohada mehnat talab qilmay, uning tabiati qodir bo'lgan haqiqiy poydevorni topish lozim.

5. Raqamli Asr Sotsiumida Intellektual Dinamika va "Flynn Effekti"

Insoniyat intellekti sotsial va texnologik taraqqiyot bilan parallel ravishda transformatsiyaga uchramoqda. Psixologiyada ushbu ijobiy o'sish dinamikasi "Flynn effekti" (Flynn effect) konsepsiyasi orqali tushuntiriladi. Jeyms Flinn insoniyatning o'rtacha IQ ko'rsatkichi har 10 yilda taxminan 3 ballga o'sib borayotganini ilmiy isbotladi. Bunga vizual-simvolik stimulyatsiyaning (gadjetlar, interfeyslar) va ta'lim mazmunining abstraktlashuvi sabab bo'lmoqda.

Ilmiy Eksperiment: Katta yoshlilar va Bolalarning "Raqamli Moslashuvchanlik" bo'yicha Solishtirma Tahlili Psixologik tadqiqotlar doirasida 55 yoshli professorlar hamda 9 yoshli bolalar o'rtasida kognitiv moslashuvchanlik bo'yicha eksperiment o'tkazildi. Ikkala guruhga mutloqo yangi murakkab grafik dastur berildi. Kattalar guruhi o'zlarining ulkan kristallashgan intellektiga (Gc) tayanib, matnli yo'riqnomalarni qidirib juda sekin harakat qilishdi. Bolalar esa o'zlarining yuqori suyuq intellekti (Gf) va raqamli instinktlari tufayli topshiriqni kattalardan 4 barobar tezroq bajarishdi.

6. Psixodiagnostika va Professional Orientatsiya (Kasbga Yo'naltirish)

Professional orientatsiya sohasida rus psixologi Ye.A. Klimov tomonidan ishlab chiqilgan mehnat subyektlarining fundamental tasnifi (Inson-Tabiat, Inson-Texnika, Inson-Inson, Inson-Belgilar tizimi, Inson-Badiiy obraz) shaxs individual qobiliyatlarining qaysi kasbiy ob'ektga mosligini aniqlash imkonini beradi.

Muallifning Shaxsiy Tizimli Taklifi: Milliy Professional Profiling Matritsasini Yaratish Zarurati Hozirgi kunda maktablarimizda kasbga yo'naltirish ishlari yuzaki. Yoshlar kasbni qobiliyatlariga qarab emas, ota-onalarning xohishi yoki ommaviy modaga qarab tanlamoqdalar. Biz zudlik bilan maktablarda 7-sinf dan boshlab Veksler va Klimov testlari kombinatsiyasidan iborat "Raqamli Intellektual Profil Matritsasi" tizimini joriy etishimiz shart.

7. Xulosa va Strategik Amaliy Tavsiyalar

1. Qobiliyat va intellekt statik biologik qolip emas. Ular tug'ma anatomik-fiziologik imkoniyatlar (tabiiy layoqat) va maqsadli ijtimoiy-madaniy faoliyat dinamikasining dialektik sintezidir.

2. Zamonaviy sotsium sharoitida vizual va texnologik muhitning boyishi yosh avlod intellektual ko'rsatkichlarining sifat jihatidan o'zgarishiga (Flynn effekti) olib kelmoqda, bu esa ta'lim andozalarini zudlik bilan yangilashni ta'riflaydi.

3. Professional orientatsiya tizimida yoshlarning individual asab tizimi xususiyatlari va kognitiv uslublarini (IFU) inobatga olish, kelajakda yuzaga keladigan intellektual va kasbiy inqirozlarning oldini oladi.

Qobiliyat rivojlanish bosqichlari jadvali:

Rivojlanish Bosqichi	Psixofiziologik va Kognitiv Mohiyati	Hayotiy va Tarixiy Real Misollar
1. Layoqat	Genetik berilgan neyro-biologik poydevor, asab tizimi tipi.	Yangi tug'ilgan chaqaloqning eshitish analizatoridagi analiz nozikligi.

2. Qobiliyat	Maqsadli faoliyat va stimulyatsiya natijasida layoqatning yuzaga chiqishi.	Bolaning musiqa to'garagida ohanglarni tengdoshlaridan tezroq o'zlashtirishi.
3. Iqtidor	Biror murakkab faoliyat samaradorligini ta'minlovchi qobiliyatlarning sinergiyasi.	Motsart keysi: 4 yoshida eshitish va kompozitsion mantiqning uyg'unlashuvi.
4. Iste'dod	Maxsus sohada jamiyat va insoniyat uchun yuqori qiymatga ega mahsulot yaratish darajasi.	Stiv Jobs keysi: Texnologik mantiq va yuksak estetik dizaynning integratsiyasi.
5. Daholik	Qobiliyat rivojlanishining oliy nuqtasi. Dunyo paradigmasini o'zgartiruvchi burilish.	Al-Xorazmiy keysi: Algoritm va algebra fanini yaratib sivilizatsiyaga poydevor qo'yishi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. Akademik darslik. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2010.
2. G'oziyev E.G'. Tafakkur psixologiyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1990.
3. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o'qituvchisi psixologiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 1999.
4. Davletshin M.G., To'ychiyeva S.M. Qobiliyat va uning diagnostikasi. O'quv qo'llanma. – Toshkent: TDPU, 2005.
5. Barotov Sh.R. Ta'lim tizimida psixologik xizmat asoslari. – Toshkent: Fan, 2006.
6. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. O'quv qo'llanma. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
7. Nishonova Z.T. Mustaqil ijodiy tafakkur psixologiyasi. Monografiya. – Toshkent: Fan, 2003.
8. Shoumarov G'.B. Oila psixologiyasi. Akademik nashr. – Toshkent: Sharq, 2008.
9. Teplov B.M. Problemi individualnix razlichiy. – M.: APN RSFSR, 1961.
10. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. – New York: Basic Books, 1983.
11. Klimov Ye.A. Psixologiya professionalnogo samoopredeleniya. – M.: Akademiya, 2004.
12. Flynn J.R. What Is Intelligence?: Beyond the Flynn Effect. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007.